

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ СЕРЕД ЗАГАЛЬНОГО МАСИВУ ПОХОВАНЬ КУЛЬТУРИ ГРАВЕТТ*

Дослідження присвячене аналізу жіночих поховань в контексті загальної ритуальної традиції граветтської культури. В роботі порушуються проблеми аналізу поховань культури Граветт як археологічного джерела. Робота присвячена пошуку відповіді на питання ролі і місця жінки в колективі культури, а також піднято питання розподілу праці та потенційного соціального статусу жінки періоду палеоліту. Для пошуку відповіді на поставлені запитання були проаналізовані більшість відкритих, на сьогоднішній день поховальних пам'яток граветтської культури, а для інтерпретації їх матеріалів була використана низка даних етнографії та інших суміжних наук.

Ключові слова: археологія, палеоліт, гендерні дослідження

The research is dedicated to the analysis of female burials in the context of general ritual traditions of Gravettian culture. Burials are considered to be valuable sources of information about women's place in the culture. The problems of potential division of labour and women's social status in the Paleolithic period are discussed. Most of explored burial monuments, of the Gravettian culture which are known today were analyzed in this research. We used information about ethnographic research and the ones of its related disciplines to interpret the materials of these monuments.

Keywords: archaeology, Paleolithic, gender studies

Для більшості історичних періодів, які входять до кола досліджень археології, поховання були і залишаються одним із найбільш вдачах джерел для проведення будь-яких палеосоціо-реконструкцій. Коло питань, які ми можемо задати собі досліджуючи матеріали поховань досить широке, від уявлень того чи іншого суспільства про загробний світ до інтерпретації його повсякденного життя, яке засноване на вивченні супровідного інвентарю а саме одягу, прикрас, та інших предметів що знаходились у могильній ямі. Поховання, їх супровідний інвентар та загальний археологічний контекст знаходження, роблять їх одними із найбільш відносно об'єктивних джерел, що стосуються соціального статусу та роду занять людини [1, с. 25-45]. Нашим завданням є опис жіночих поховань серед загального масиву поховань культури Граветт (23 000 – 10 000 років тому). Опис їх інформативності відносно соціального чи ідеологічного статусу та роду занять жінки досліджуваної культури. Для вирішення поставлених завдань був опрацьований матеріал у вигляді опублікованих праць, що стосувалися дослідже-

ння як поселеньських пам'яток та знайдених в їх контексті поховань, також були взяті під увагу і антропологічні дослідження присвячені опрацюванню конкретного остеологічного матеріалу.

Яскравою характеристикою граветтської культури є її багатство на зразки первісного мистецтва, а саме скульптури, гравіювань та орнаментів на предметах повсякденного вжитку [2, с.36-40]. Саме тому її матеріали є найбільш вдачахними з позиції інтерпретації світоглядної картини суспільства пізнього палеоліту. Господарська стабілізація, яка виникла внаслідок полювання на мамонта, коня та оленя, сприяла розвитку довготривалих поселень. Широкий ареал розповсюдження культури та високий рівень дослідження технокомплексу окремих її пам'яток дав змогу підняти питання про поділ культури на регіони, таким чином було виокремлено низку різних поділів груп культур в яких присутні вістря з притупленим кінцем. Таким чином на території, що займає західну частину Європейського континенту було виокремлено культуру Перигорську або «класичну Граветтську» на території, що займає південну частину

* Доповідь з програми V Археологічних читань, присвячених пам'яті Івана Михальчишина, 9 грудня 2016 р.

сучасної Італії було виокремлено групу Тардіграветську або Епіграветтську, на території Центральної та Східної Європи було виокремлено групу Павловську та Костенківсько-Віллендорфську [3, с. 27-37]. Проблема поділу пам'яток даної культури на локальні групи в багатьох аспектах і досі залишається відкритою і поділ культури на групи може різнитися в залежності від інтерпретації конкретного дослідника.

В залежності від особливостей ритуального обряду, який мав вираження здебільшого у супровідному інвентарі могильних ям, в нашому випадку загальний масив матеріалу було поділено на групи: Група пам'яток сучасної території Італії; Група пам'яток Моравського регіону сучасної Чехії та комплекс пам'яток сезонної стоянки Сунгир (Росія). Пам'ятка Сунгир не належить до культури Гравет але інформативний потенціал її поховань і датування (26 300 – 28 800 років до наших днів), яке співпадає з існуванням граветтської культури дозволили нам вийти за обрані територіальні межі дослідження. В залежності від інформативного потенціалу всього масиву остеологічного матеріалу представленого на пам'ятках, ми можемо виокремити: цілісні могильники які є найбільш інформативними; порушені постдепозиційними процесами могильні ями; фрагментарні кісткові решки людей, в застосуванні поховального обряду відносно яких ми маємо сумнів. Лише в матеріалах пам'ятки Сунгир представлені депозити із людських кісток в цілісних могильних ямах в якості супровідного інвентарю [4].

Група пам'яток Апеннінського півострова в більшості випадків представлена поселеннями печерного характеру. Вдале розташування та природно-кліматичні умови Апеннінського півострова сприяли заселенню його первісною людиною. Наявність гірських масивів уздовж всієї його території сприяло заселенню гrotів та печер, стіни яких виступали природнім захистом від несприятливих погодних умов та інших небезпек пов'язаних із дикими тваринами або природними катаклізмами. Зацікавлення періодом кам'яного віку на цій території пов'язане з показними відкриттями комплексу пам'яток локалізованих в регіоні Grimaldi, в якому знаходились такі пам'ятки як Grotte des Enfants, Caviglione, Bausu da Ture, Varma Grande. Таким чином у 1872 році було відкрито перше верхньопалеолітичне поховання в Grotte del Caviglione дослідником Емілем Рів'єре (Emile Rivière). Відкриті в гrotі скелетні залишки, нале-

жали молодій жінці, яка була похована в позиції на лівому боці. Звертав на себе увагу багатий супровідний інвентар у вигляді мушель та просвердлених зубів (canines) оленя, які вкривали череп похованої і можливо являли собою частину головного убору. Мушлі також вкривали ноги жінки, в районі колін. Все тіло було вкрите вохрою.

Наступне відкриття поховання відбулося в печері Bausu da Ture дослідником Франческо Аббо (Francesco Abbo) у 1887 році. Було відкрито поховання двох дорослих чоловіків, за словами дослідника вони обидва лежали в позиції на животі. Антропологічний аналіз показав їх генетичну спорідненість, також було звернено увагу на достатньо високий зріст похованих осіб, що досягав близько 180 см. Обидва скелета були вкриті вохрою. До сьогоднішнього дня до нас дісталися рештки лише однієї особи з поховання [5, с.71-88].

З усіх поховальних пам'яток цієї доби найбільш відомим є потрійне поховання відкрите в печерній пам'ятці Varma Grande наприкінці XIX протягом 1884-1894 років Луїсом Жульєном (Louis Jullien). Загалом на пам'ятці присутні залишки 6 похованих осіб, але до нашого часу добре збереглося лише потрійне поховання, яке являло собою поховання дорослого чоловіка та двох дітей жіночої статі. В цей самий період в печері було знайдено жіночі фігурки, "yellow steatite figurine", "woman with goitre".

До загальних рис поховань культури Граветт території Апеннінського півострова ми можемо віднести: використання крем'яних пластин у якості супровідного інвентарю могильних ям, які ми можемо інтерпретувати скоріше із загальним символом достатку аніж трактувати їх як ознаку спеціалізації праці. Більшість із матеріалів поховань, що знаходяться в науковому обігу на сьогоднішній день, являють собою цілісні неушкоджені постдепозиційними процесами могили. За підрахунками авторів дослідження «When technology joins symbolic behaviour: The Gravettian burials at Grotta Paglicci (Rignano Garganico e Foggia e Southern Italy)» на території сучасної Італії було знайдено 21 приклад скелетних залишок людини, з них 16 зразків цілісних поховань, які розташовані в регіоні Лівії (Grotta dei Fanciulli, Varma del Caviglione, Varma Grande, Bauso da Ture, Grotta delle Arene Candide) та Пульї (Grotta Paglicci, Grotta di S. Maria d'Agnano at Ostuni, Grotta delle Veneri at Parabita). Для роботи були відібрані найбільш відомі та опрацьовані поховання з таких пам'яток як Grotta Paglicci, Grimaldi, Caviglione,

Bausu da Ture, Barma Grande, Arene Candide [6, с. 359-360].

В більшості випадків поховальні пам'ятки становлять собою поховання дорослих осіб або підлітків. Вохра в похованнях розташована уздовж всього тіла похованого або була локалізована в районі ступнів ніг, тазовій частині та в районі черепної коробки. Використання вохри в поховальній обрядовості загалом притаманно пізньопалеолітичним похованням. Для нас також важливо, що дослідники зазначають, що суттєвої різниці між традицією поховання жінок та чоловіків немає, кількість жіночих і чоловічих поховань цього періоду приблизно однакова. Найбільш ілюстративними для нас виступають такі поховання як групове поховання трьох осіб Barma Grande, яке включає в себе рештки дорослого чоловіка та двох дітей жіночої статі. Могильна яма мала супроводжувальний інвентар у вигляді намистин із мушель на тілі похованих, завдяки яким ми можемо відтворити елементи одягу та прикрас. В якості супровідного інвентарю були присутні крем'яні пластини без слідів використання. Найбільш репрезентативним і відомим одиничним похованням виступає поховання на пам'ятці Arene Candide (1942), яке в літературі дістало назву «Il Principe», супровідний інвентар могильної ями якого становили велика кількість перфорованих мушель, крем'яні пластини та так звані «жезли влади». «Жезли влади» являють собою виріб, часто виготовлений із рогу оленя із отвором, призначення виробу і до сьогодняшнього дня є дискусійним. Наявність таких предметів свідчить про високий соціальний статус похованої особи, а також дозволяють реконструювати елементи його одягу. Серед індивідуальних жіночих поховань хотілось би виокремити поховання в Grotta di Padicci 3, яке являє собою поховання дівчини віком 18-20 років поховану в позиції випростаній на спині. Сліди вохри сконцентровані в районі голови, стегон та ніг. Супровідний інвентар становить 5 пластин та 7 прикрас із зубів оленя.

Одним із найбільш репрезентативним регіоном, що охоплює межі так званого Сідного Гравету є територія Моравського регіону сучасної Чехії. На цій території ми можемо виокремити такі групи поховань як цілісні навмисні поховання, які виступають в індивідуальних могильних ямах; групові поховання; поховання у колективному могильнику та фрагменти окремих кісткових решток, які були знайдені серед культурних залишок поселень. В останньому ви-

падку ми не можемо говорити про цілеспрямованість здійснення ритуалу поховання відносно осіб, яким вони належали. Так само як і в випадку з іншими стоянками цього періоду всі описані вище поховання відносно хронологічних меж існування пам'ятки, являють собою лише невеликий відсоток похованих осіб, які потенційно на ній мешкали. Тому ми можемо лише робити припущення про критерії згідно яким та чи інша особа піддавалася поховальному ритуалу або ні. Спільним елементом, що є характерним для поховального ритуалу даної групи пам'яток є наявність лопаток мамонта в якості елемента супровідного інвентарю могильних ям. Таким чином вони були знайдені у могильній ямі стоянки Dolne Vestonice 3, Pavlov1 а також по краях могильної ями колективного могильника з пам'ятки Predmosc. Для інтерпретації світоглядної картини суспільних колективів цих пам'яток найбільш репрезентативним для нас виступає гупа поховань пам'ятки Dolne Vestonice.

Серед загального масиву матеріалу на ній були знайдені одні з перших зразків виробів з випаленої глини, які являли собою численні фігурки фауни тварин Плейстоцену та венерки, серед яких найбільш відома так звана «чорна венера» (black venus) [7, с. 134-154]. Систематичні дослідження пам'ятки почались від 1920-х років, а більшість матеріалу і досі поширене у науковому обігу і його інтерпретація досі триває. Сучасні дослідження, завдяки яким на пам'ятці було виявлено органічні рештки рослинності, дозволили висунути гіпотезу про те, що рослини могли використовуватись для виготовлення перших шнурків із рослинного матеріалу [8, с. 511-535]. На серед культурних решток діяльності палеолітичної людини були виявлені також кістяні прикраси виготовлені з бивня мамонта та іклів вовка. Матеріал поховань пам'ятки, який нас буде цікавити в першу чергу, представлений одним груповим могильником DV (Dolne Vestonice) 13-15, індивідуальними похованнями DV 3, DV 16, та кістковими залишками людей, у навмисності застосування поховального ритуалу відносно яких ми маємо сумнів.

Важливим одиничним похованням є поховання жінки DV 3, яке було відкрито у 1949 році і було інтерпретоване як поховання шаманки. На момент смерті жінка мала від 30 до 40 років і була похована в скорченій позиції на лівому боці. Загальний стан збереженості поховання достатньо добрий. Антропологічний аналіз скелету вказав на наявність ряду паталогій черепної

коробки, які дещо викривляли обличчя людини і безсумнівно відображались на зовнішності похованої ще за життя. Похована жінка лежала попередньо приготовленій могильній ямі, яка була вкрита шаром вохри. Зверху тіло було накрите лопаткою мамонта з різьбленим орнаментом. На невеликій відстані від поховання були знайдені вирізьблена з бивня мамонта фігурка у вигляді жіночої голови з відносно чітко прорисованими рисами обличчя. А також фігурку, що зображувала маску. Риси обличчя на фігурці та масці також були дещо асиметричної форми. Такі знахідки та їх контекст виступання дозволили висунути припущення про те, дані фігурки могли зображувати поховану. Так як маска скоріш за все мала ритуальну функцію, то було припущено, що жінка була шаманкою, або була важливою для суспільства спільноти завдяки виконанню якихось ритуальних функцій. В етнографічній літературі досить багато прикладів, коли шаманами чи магами в традиційних суспільствах виступали люди, які мають фізичні вади. Адже через відмінності у зовнішньому вигляді таким людям приписувалися властивості контактів з світом надприроднього. Із цілісних поховань на пам'ятці загальновідомим є так зване «потрійне поховання», яке включає в себе скелетні залишки осіб DV 13-15. Всі особи поховані в положенні випростаній на спині, тіла всіх похованих вкриті вохрою в районі черепа, в особи DV 15. Скелетні залишки особи DV 13 належать чоловіку, який помер у віці близько 20 років. Похований лежить у позиції випростаній на спині, обидві руки лежать в напрямку до стегнової кістки похованої особи DV 15. Особа DV 15 похована в позиції випростаній на спині, стать похованої особи визначити дуже важко зважаючи на патології, що виникли внаслідок гіперплазії (деформація стегнової кістки) та діабету. Але антропологи більше схиляються до версії, що скелетні залишки належать особі жіночої статі так само віком близько 20 років. Скелетні залишки DV 14 належать особі чоловічої статі, яка похована в позиції випростаній на животі. На відміну від більшості інших поховань цієї культури, вохрою вкрита не ціла частина тіла похованих або могильної ями, а лише голови всіх трьох осіб а також стегнова кістка центральної особи DV 15. Комплексний антропологічний аналіз показав, що всі поховані особи перебували у кровному родстві.

Одним із відомих поховань, яке також можна пов'язати із похованням особи шамана, є похова-

ння чоловіка з пам'ятки Брно II (Brno II), яке було відкрите 1891 року. Сама могильна яма знаходилась на невеликій відстані від поселення. Антропологічний аналіз показав, патології ніг похованого. Окрім самих скелетних залишок, в ній знаходились 2 круглі кам'яні диски та близько 600 намистин. Недалеко від поховання була знайдена фігурка, що зображувала чоловіка, за припущенням дослідника (Oliva Margín), фігурка зображувала похованого, який можливо займав високу позицію у ритуальній сфері діяльності колективу пам'ятки [9].

Однією з найбільш інформативних поховальних пам'яток для нас виступає сезонна мисливська стоянка Сунгир, що розташована в околицях сучасного міста Володимир (Російська Федерація) Її хронологічні межі існування якої сягають 26300-28800 років тому була інтерпретована дослідниками, зокрема О.Н. Бадером як сезонна мисливська стоянка стрілецької культури [10]. Загалом на пам'ятці представлені остеологічні рештки дев'ятьох осіб але основна наша увага буде звернена на добре збережені поховання дорослого чоловіка та двох підлітків – хлопчика близько 13 років та дівчинки близько 8-10 років, які були поховані в одній могильній ямі, головами в напрямку один до одного. Супровідний інвентар даних поховань досить багатий на культові предмети, до яких ми відносимо просвердлені диски, що можливо становили собою оздобу одягу, також так звані «жезли влади» в могильній ямі дівчинки, фігурки коня та мамонта в могильній ямі хлопчика. Приклади людських кісток (череп та стегнова кістка) представлені також у вигляді депозитів у могильних ямах чоловіка та підлітків. Дослідниками були підняті проблеми вторинних змін на кістках чоловіків і жінок, що дало змогу робити інтерпретації з приводу поділу праці. Інформація ізотопного аналізу показала склад раціону харчування трьох досліджуваних осіб. Таким чином було припущено, що дівчинка займалася просвердлюванням мушель та носінням важких предметів на лівому плечі, а хлопчик і чоловік можливо займалися швидким ходінням або бігом та метанням спису (можливо в процесі полювання). Ізотопний аналіз вказав на періоди тривалих голодних періодів і житті цих трьох осіб. Відмінності у способі харчування були помічені на матеріалах кісток хлопчика, вказували що до його раціону входили більшою мірою молюски. Це було інтерпретовано дослідниками як свідчення харчових табу під час підготовки до виконання якогось обряду, напри-

клад ініціації. Раціон дівчинки і чоловіка, в свою чергу, складався із м'ясних продуктів.

На прикладі усіх описаних вище пам'яток можна зробити висновок про те що обряду поховання були піддані не всі особи, що були учасниками колективу поселення. Можливо були якісь критерії, згідно яким, населення стоянки обирало кого саме ховати а кого ні. Наприклад ними могли бути, особлива соціальна чи ідеологічна роль але безпосередніх вказівок на то ми не маємо. В цей самий час ми маємо розуміти, що явище поховання як ритуалу часто носить досить ситуативний характер, тому, можливо, що більшість із них не дійшло до нас через свою погану збереженість чи просто не є відкритими до сьогодення дня. У нас є підстави вважати, що критерієм до виконання ритуалу поховання не була статевая чи гендерна приналежність особи, так як серед поховань представлених у цілісному вигляді, фрагментарному або у вигляді депозитів приблизно однакова кількість як чоловіків так і жінок. Жіночі поховання приблизно в однаковій кількості виступають як в цілісних індивідуальних могилах так і в колективних похованнях. В нас немає конкретної прив'язки факту поховання жінки із її сімейним статусом або наявністю чи можливістю мати дітей. Це дає нам підстави припустити що окрема людина (жінка) могла бути шанована також за якісь інші риси, які, на жаль, нам поки що невідомі. З загального масиву майже не представлені навмисні поховання дітей ран-

нього віку. Спільними рисами для всіх наявних цілісних навмисних поховань є використання вохри, іноді локалізація її на конкретних частинах тіла, як наприклад голова, стегна, ноги. Досі залишається відкритим питання чи її наявність пов'язана із утилітарним значенням чи вона носила естетичне або символічне навантаження.

Загалом тема поховань та їх інтерпретації як джерела тісно пов'язана із уявленнями того чи іншого колективу про смерть. Таким чином обряд поховання становив собою один із видів обрядів переходу з одного стану в інший. Саме цим принципом керувалося населення однієї чи іншої пам'ятки коли обирало супровідний інвентар або позу похованого. У нас немає жодних безпосередніх відомостей про те чи були у людей пізнього палеоліту уявлення про загробне життя чи ні. Адже етнографічні данні часто показують нам картину досить різних світоглядних систем, від найбільш розбудованих в уявленнях про потойбічний світ, як, наприклад, у індіанських племен північної Америки - Ірокезів. Так і майже повну відсутність уявлень про потойбічне життя після смерті у Якутів. До нас відголоски таких уявлень дійшли у тих досить нечастих прикладах палеолітичних поховань, які первісна людина здійснювала на знак розуміння втрати учасника своєї спільноти та думкою про те, що саме може знадобитися покійному в новому, поки що нікому невідомому стані [11].

Список використаної літератури

1. Budnik Alicja Identyfikacja ludzi na podstawie szczątków szkieletowych pewność czy prawdopodobieństwo? O możliwościach i ograniczeniach badań, z książki „Krolowie i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych” Poznan 2014 s. 25-45
2. Kultury i ludy dawnej Europy, red. Kozłowski Stefan Karol, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1981 s. 36- 40
3. Kozłowski K. Janusz, Kozłowski K. Stefan, Upper palaeolithic and mesolithic in Europe, taxonomy and palaeohistory, Zakład narodowy imienia Ossolinskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1979, s. 27-37
4. Homo Sungirensis Верхнепалеолитический человек: экологические и эволюционные аспекты исследования, Ред: Алексеева Т.И. и Бадера Н.О., Москва «Научный мир» s. 445
5. Formicola Vincenzo, Brigitte M. Holt Tall guys and fat ladies: Grimaldi's Upper Paleolithic burials and figurines in an historical perspective», Journal of Anthropological Sciences, Vol. 93, 2015
6. When technology joins symbolic behaviour: The Gravettian burials at Grotta Paglicci (Rignano Garganico e Foggia e Southern Italy) Ronchitelli Annamaria, Sonia Mugnain, Simona Arrighi, Andrea Atrei, Giulia Capocchi, Marco Giamello, Laura Longo, Nadia Marchettini, Cecilia Viti, Adriana Moroni, Scienze Fisiche, Quaternary International 2015
7. Klima B. Dolni Vestonice, Vyzkum taboriste lovcu mamutu v letech 1947-1952, Praha, Academia nakladatelstvi Ceskoslovenske akademie ved 1963
8. Soffer O., Adovasio J.M., Hyland D.C. “The “venus” figurines. Textile, Basketry, Gender and status in the Upper Paleolithic”, Current anthropology volume 41, №4, august-october 2000, p.511-535
9. Oliva Marcin The Brno II Upper Paleolithic burial, з книги Hunters of the golden age, Wil Roebroeks, Margherita Mussi, Jiri Svoboda, Kelly Fennema, University of Leiden, 2000
10. Бадер О.Н. Сунгирь верхнепалеолитическая стоянка, Москва, «Наука» 1978,
11. Арнольд ванн Геннеп, Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва, «Восточная литература» с. 64 – 107, 1999